

Отримано: 15 березня 2024 року

Прорецензовано: 22 березня 2024 року

Прийнято до друку: 27 березня 2024 року

e-mail: svitlana.kocherha@oa.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0784-6848>

DOI: 10.25264/2519-2558-2024-22(90)-66-69

Кочерга С. О. Художня інтерпретація комплексу безgruntяництва в романі Уласа Самчука “На краю часу”. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія». Острог : Вид-во НаУОА, 2024. Вип. 22(90). С. 66–69.

УДК: 821.161.2

Кочерга Світлана Олексіївна,
доктор філологічних наук, професор,
Національний університет “Острозька академія”

ХУДОЖНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КОМПЛЕКСУ БЕЗГРУНТЯЦТВА В РОМАНІ УЛАСА САМЧУКА “НА КРАЮ ЧАСУ”

Стаття присвячена екзистенціальній проблемі безgruntяництва, до якої інтенсивно зверталися українські письменники, особливо у діаспорі ХХ ст. Актуальною вона залишається і в літературі сьогодення. Улас Самчук зарекомендував себе як автор, для якого тема безgruntя є органічною, зважаючи на його життєвий досвід, зафіксований у творах (“Плянета Ді-Пі”, “П’ять по дванадцятій: записки на бігу”, “На білому коні”, “На коні вороному”). Мета статті – на матеріалі роману Улас Самчука “На краю часу” дослідити комплекс безgruntяництва, який став психологічним викликом для героїв твору, котрі вимушено покинули Батьківщину, яка потерпала від колонізації після Першої світової війни та революційних подій. У роботі використано культурно-історичний підхід, метод екзистенційного аналізу, а також прийоми біографічної, структуралістської, психологічної та інтертекстуальної інтерпретації літературного тексту.

Поняття безgruntя тісно пов’язане з філософською теорією укорінення (М. Гайдеггер, С. Вейль). У статті комплекс безgruntя осмислено у світлі праць українських вчених (М. Шлемкевич, Ю. Шерех, Л. Тарнашинська, О. Сінченко). Роман Улас Самчука “На краю часу” (1963), вперше опублікований через 60 років, оприявнив невідомий раніше пласт доробку письменника. У ньому розкрито три типи утвердження національної ідентичності, до якої вдавались біженці: організовані протести (віче у Празі), міжособистісна комунікація, літературна творчість. Головний герой твору, молодий письменник Ярема Бойчун, долає симптоми безgruntяництва попри несприятливі історичні обставини. Його внутрішній конфлікт посилює герой-опонент Петрицький, який уособлює зневіру, зречення від ідеї самореалізації у письменстві.

Автобіографічний роман “На краю часу” переконливо ілюструє феномен “загубленої української людини”, комплекс духовного сирітства емігрантів, водночас утверджує цінність художнього слова для національного життя, доводить силу духу письменника, свідомого своєї місії на чужій землі.

Ключові слова: безgruntяництво, екзистенція, еміграція, ідентифікація, образ-двійник.

Svitlana Kocherha,
Doctor of Philological Sciences, Professor,
National University of Ostroh Academy

THE ARTISTIC INTERPRETATION OF GROUNDLESSNESS COMPLEX IN THE NOVEL “ON THE EDGE OF TIME” BY ULAS SAMCHUK

The article deals with the existential problem of groundlessness, intensively addressed by Ukrainian writers, especially in the 20th-century diaspora literature. Ulas Samchuk has established himself as an author for whom the theme of groundlessness is organic, considering his life experience described in “Planet D. P.”, “Five Past Twelve: Notes on the Run”, “On a White Horse”, “On a Raven Horse”). The article aims to study the problem of groundlessness on the material of Ulas Samchuk’s novel “On the Edge of Time” examining it as a psychological challenge for the characters of the work who were forced to leave their homeland that suffered from colonization after the First World War and revolutionary events. The research uses a cultural-historical approach, the method of existential analysis, and the techniques of biographical, structuralist, psychological, and intertextual interpretation of a literary text.

The concept of groundlessness is closely related to the philosophical theory of rootedness (M. Heidegger, S. Weil). In the article, the complex of groundlessness is comprehended in the light of the works of Ukrainian scholars (M. Shlemkevych, Y. Sherekh, L. Tarnashynska, O. Sinchenko). Ulas Samchuk’s novel “On the Edge of Time” (1963), first published 60 years later, reveals a previously unknown layer of the writer’s oeuvre. It explores three types of assertion of national identity resorted to by refugees: organized protests (the Viche in Prague), interpersonal communication, and literary creativity. The protagonist of the novel, a young writer Yarema Boychun, overcomes the symptoms of groundlessness despite adverse historical circumstances. The protagonist’s inner conflict is intensified by his opponent, Petrytskyi, who embodies despair and renunciation of the idea of self-realisation in writing.

The autobiographical novel “On the Edge of Time” convincingly illustrates the phenomenon of the “lost Ukrainian man”, the complex of emigrants’ spiritual orphanhood, while at the same time affirming the value of the artistic word for national life, proving the strength of writer’s spirit, conscious of his mission in a foreign land.

Keywords: groundlessness, existence, emigration, identification, double image.

Постановка проблеми. Топос безgruntяництва останніми десятиліттями посів важливе місце в сучасних літературознавчих студіях. З висоти нашої доби безgruntя – одна з визначальних екзистенціальних тем ХХ сторіччя, яка не втратила актуальності й нині, зокрема у зв’язку з масовими переміщеннями, спричиненими російсько-українською війною. Значний сегмент національного письменства з означеної теми зумовлений окцидентальним вибором великої кількості українців у минулому сторіччі. Є всі підстави говорити не так про тему, як про рефлексії травми безgruntяництва, комплекс, досвід якого представлено в численних творах вигнанців, які рятувались від катастрофізму ХХ ст. на чужих теренах.

Улас Самчук – автор, для творчості якого ця проблема абсолютно органічна. Варто згадати хоч би його книги “Плянета Ді-Пі”, “П’ять по дванадцятій: записки на бігу”, “На білому коні”, “На коні вороному” та інші. Як слушно стверджує Олександр Подвиженний, “цикл мемуарно-біографічних творів письменника – це не лише історіософська стенограма трагічного перебування українського народу у вимушеній еміграції, а й своєрідна спроба метафізично осмислити сенс буття

людини на землі, зрозуміти, як одні народи мусять співіснувати з іншими і яке місце на цій планеті відведено для української нації” (Подвиженний, 2018: 162). Свій європейський досвід Улас Самчук відобразив і в художніх текстах, які нині потребують вдумливої рецепції. Замолоду його манила надія укоренитися в цивілізованому світі, який відкрив для нього іншу соціальну модель, аксіологічну ієрархію, яку він хотів прищепити і на українській землі. Особливу роль у світоглядному зростанні молодого волянінина відіграла Прага: “...тут я визрів як письменник, тут появились основні мої писання, тут формувалися мої ілюзії, мої фата-моргани, мої суперечності. Тут пізнав я певне число людей моєї мови, з якими судилося ділити долю і недолю мого життя” (Самчук, 2007: 203) – так оцінює він свій празький період у зрілому віці, оглядаючись у далеке минуле. Саме Прага постає тлом подій роману “На краю часу”, причому її панорама постає в аурі закоханого в місто автора, котрий напрощуд скрупульозно змальовує її вулиці, площі, будівлі, отож текст має всі шанси стати запитуваним в сучасних геопоетичних студіях.

Мета цієї статті – на матеріалі роману Уласа Самчука “На краю часу” дослідити візію власне української Праги міжвоєнного часу, що стала полем боротьби спільноти емігрантів за національні права та водночас ареною індивідуальних змагань за самоідентифікацію, творчу реалізацію всупереч комплексу безгрунтяства, який став психологічним викликом для героїв твору.

У роботі використано культурно-історичний підхід, метод екзистенційного аналізу, а також прийоми біографічної, структуралістської, психологічної та інтертекстуальної інтерпретації літературного тексту.

Виклад основного матеріалу. Французька мислителька Сімона Вейль, відштовхнувшись від ідей Мартіна Гайдеггера, доводить, що укоріненість – природна для людини, вона зумовлена передусім її місцем народження, оточенням, водночас це “найважливіша та найменш визнана потреба людської душі, одна з тих, які найважче визначити” (Вейль, 1998: 36). Її протилежність – знекоріненість – закономірний наслідок втрати “сродного” ґрунту, внутрішньої опори, чому значною мірою сприяли міграційні процеси, спричинені Першою та Другою світовими війнами. Це був час, коли дезорієнтація, постійна невтоленність, безперспективність охопила представників багатьох націй, які опинилися у вирі деструктивних соціальних змін, викликаних пресингом тоталітарних держав. Еміль Чоран у книзі “Спокуса існування” слушно трактує епоху, яка змушувала людей до своєрідних ігор з небуттям, самозречення, у результаті чого вони “стають самі собі чужими: це маріонетки, об’єкти, наділені «я», послули в безчассі – ні тривалості, ні вічності” (Сьоран, 2011, 59).

В українському лексиконі слово “безгрунтя” стало актуальним під впливом катаклізмів, які відбувалися в житті суспільства у першій половині ХХ століття. Революції, війни, державна диктатура – все це спричинило масштабні міграційні процеси, українці покидали свій край, перетворюючись на блукальців, аби лиш врятуватися від неприйнятної для себе існування на Батьківщині. Юрій Шерех слушно наголошував: “Всі історичні процеси нашого часу ніби спеціально спрямовані на те, щоб позбавити людину ґрунту” – над нею тяжіє постійний “страх бути здмухненим з місця”, “страх починати все, буквально все знову і спочатку” (Шерех, 1978: 62–63).

Особливо гостро проблема безгрунтяства постала в колі української творчої інтелігенції, які прагнули до самоствердження в екзилі. Численні спогади, щоденники, листи фіксують індивідуальні інваріанти екзистенційного вибору, який супроводжувався інтенсивним внутрішнім аналізом, тортурами вагання. На тлі праць філософів, психологів, літературознавців, що першими звернулися до нагальної проблеми сучасності варто виокремити книгу есеїстики Миколи Шлемкевича з промовистою назвою “Загублена українська людина” (1954). Згідно з її тезами, стан безгрунтяства українці, зокрема, переживали під тиском почуття національної меншовартості, через невизначеність майбутнього, душевну спустошеність, відтак губилися між мрією і реальністю. Певну соціопсихологічну модель знекоріненія філософ вважав небезпекою, яка чатує практично на всіх мігрантів: “Загублена українська людина живе в нас, і плаче в нас. І здожене нас, як не втікали б ми від неї” (Шлемкевич, 1954: 11).

Відлуння концепції Шлемкевича має місце в багатьох студіях сучасників. Олексій Сінченко диференціює проблему “безгрунтя” в окремих модифікаціях (аксіологічних, моральних, державницьких), причому констатує, що вона є іманентною для доби, “де ситуація бездержавності набуває екзистенційного виміру” (Сінченко, 2015: 160). Завдання, які стояли мало не перед кожним чужинцем на території, яку він хоче зробити своїм осідком, місцем нового укорінення, чітко окреслила Людмила Тарнашинська: “Новий простір – чужина – як первісно абстрактний світ – це той простір, який емігрант мусить наповнити собою, сенсом, зокрема й комунікативним, що містить спілкування, метою і – що важливо – також відчуттям своєї батьківщини, «яка завжди в тобі»” (Тарнашинська, 2008: 418). І саме на спробах втілення цієї програми зосереджений роман Уласа Самчука “На краю часу”.

Видання раніше невідомого твору письменника-діаспорянина стало літературною подією 2023 року. Тридцять літ роман чекав свого часу в Канаді, й майже стільки – в Україні, у відділі рукописних фондів і тектології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, куди був повернутий фонд письменника. Є всі підстави вважати роман “На краю часу” автобіографічним. Написаний 1963 року, уже зрілим автором, він розгортає перед читачем початок творчого шляху молодого людини, що свідомо свого покликання, але поки що має лише кілька публікацій. Безсумнівно, джерелом сюжету слугують безпосередні празькі враження Уласа Самчука, і його ретроспекція дивує свіжістю та емоційністю.

Попри загальновідомі гостинність і толерантність Чехословаччини щодо емігрантів, з перших сторінок твору автор виносить на перший план гостре відчуття дискримінації українців на правовому рівні. Відповідно до тогочасних юридичних законів українська ідентичність була табуована. Центральною ланкою зав’язки роману стає так званий паспорт Нансена, який запровадила для тисяч біженців без громадянства з 1922 р. Ліга Націй. Цей міжнародний документ, який давав певний статус і перспективи іноземцям у скруті, ініціював відомий норвезький мандрівник, океанограф, ректор університету в Осло Фрїтйоф Нансен, книгами якого зачитувалися у всьому світі. Між іншим, до шанувальників Нансена можна віднести і Лесю Українку.

Паспорт Нансена дав шанс соціалізації в інонаціональному середовищі численним мігрантам з України, але водночас він позбавляв українців їхнього “національного імені”, що ґрунтовно пояснює у своїх працях вчена-правниця Ірина Софінська. За чинним тлумаченням національності, біженці з України вважалися підданими колишньої Російської імперії, отож відповідно їх записували як росіян, причому навіть ті, хто на момент еміграції “були громадянами УНР, яку багато

держав-членів Ліги Націй визнали самостійною державою, а в деяких із них діяли українські дипломатичні установи (представництва)” (Софінська, 2020: 344). Утім, з часом, не без впливу тривалих протестів, цю модель офіційно переглядали. Сертифікат Нансена треба було постійно оновлювати, зіштовхуючись кожного разу з національним приниженням. До речі, в архівах Інституту літератури зберігається ненадрукований роман Уласа Самчука “Пас Нансена”, одна лише назва якого свідчить про важливість цієї теми для письменника.

“На краю часу” переконливо розгортає картини, які перманентно повторювались в пражських управах, до яких прохачі вистоювали у черзі сукупно тисячі годин. Ось типовий діалог у цих кабінетах:

– Ваше прізвище?

– Федорук...

– Рус?

– Українець (Самчук, 2023: 10).

Та самоозначення до уваги не бралось.

У романі широко окреслено опір української Праги, зокрема детально описується організоване мігрантами віче, яке об’єднало прихильників строкатих ідеологем кількох десятків партій, за винятком комуністів. Почуті на віче гострі промови, подекуди підкреслено пафосні, з історичними екскурсами, ліричними відступами тощо, довго будуть зумовлювати критику, дискусії, де б тільки не зустрілися українці, свідомі необхідності відстоювати свої національні права.

Окрім організованого опору спільноти, політичних декларацій, цей спротив проявлявся й на рівні побутової комунікації. Звідусюди українці чули репліки на кшталт “милі русове”, “Українець? Все-таки значить рускій”. У відповідь на цю образу більшість мовчала, але окремі українці вдавалися до екстремістських дій, оскільки були переконані, що тільки радикалізм може змінити ставлення до них. Наприклад, Калістрат, один з персонажів роману, брутально виливає кувалду пива випадковому співрозмовнику на костюм, пояснюючи свій вчинок так: “Моя тактика найліпша. Чеха нічим так не вразиш, як однією плямою на його штанах...” (Самчук, 2023: 118).

Однак був і третій спосіб самоутвердження на чужині – творчість, і це був не менш потужний вектор боротьби за екзистенцію. Апологети письменництва мали амбітну мету довести, “що наша мова – також мова, як і всі...” (Самчук, 2023: 39), ословити власний досвід, привернути увагу до історії бездержавного народу, показати “правду-правд”, врешті увійти до олімпу красного письменства, стати врівні з найвідомішими літераторами світу, якими вочевидь, зачитувався сам автор. У творі до найвищих авторитетів здебільшого відносять Левіса Сінклера, Тердора Драйзера, Джека Лондона, Томаса Манна, Кнута Гамсуна, Джона Голсуорсі, Романа Роллана, Анатолія Франса, Олдоса Хакслі, Томаса Вулфа та багатьох інших лідерів західного письменства. Зазвичай критично у товариських розмовах оцінюють резонансних російських авторів, натомість відгуки про відомих письменників радянської України переважно трапляються суперечливі. Орієнтація персонажів роману на європейські досягнення цілком суголосна ідеї Уласа Самчука про велику літературу епічного масштабу, яку він концептуалізував у своїй відомій промові на Першому з’їзді МУРУ (1945).

Головним виразником ідеї самовідданого служіння літературі в романі виступає Ярема Бойчин, студент української філології, “мандрівник, Одисей, волоцюга” (Самчук, 2023: 44), який сам покинув батьківщину, аби не бути “побитим камінням, розстріляним, висланим, вигнаним” (Самчук, 2023: 137). Жити йому доводилося впроголодь, а свій матеріальний стан підтримувати випадковими заробітками. У Німеччині був кучером, у Празі давав приватні уроки польської мови, продавав на святкових балах котильйони на користь місцевих партій. Символічного сенсу набуває той факт, що вперше цей персонаж описаний автором за роботою на даху однієї з величких архітектурних споруд (“між небом і землею”) у центрі Праги – там він ретельно мив скульптури муз, витираючи їхні сандалі, ставши на коліна.

Книга багатогранно відкриває внутрішній світ молодого письменника, який нерідко переживає напади депресії, викликані комплексом безгрунтяства. Показово, що своє ім’я майбутній коханій він пояснює, покликаючись на біблійного пророка Єремію, згадуючи його знаменитий Плач, і патерн цього жанру є релевантним внутрішньому стану Яреми, який потерпає від сумнівів і невпевненості: “Де взяти слова і хто прочитає...Коли нема грамотних...” (Самчук, 2023: 49), “Чого я, наприклад, тут, а чому я не...” (Самчук, 2023: 75), “... чи можливо стати йому справді письменником ...” (Самчук, 2023: 210) тощо.

Раціонально Ярема так тлумачить трагічну безперспективність своїх намірів самореалізації в літературній творчості: “Я не маю батьківщини... І думаю, що ніколи її не буду мати” (Самчук, 2023: 203). Саме поняття Батьківщини на той час було вельми розмитим через бездержавність, колонізацію чужинцями, які насаджували свою владу, мову, псевдоідеали. Але це не зупиняє героя, що віддзеркалює характер автора, якого сучасники характеризували як цілеспрямованого, впертого і працьовитого.

Наскрізно у тексті опонентом Яреми виступає трохи старший за нього емігрант-полтавчанин Хведь Петрицький, з репутацією крайнього песиміста, скептика, нігіліста. Він різкий у своєму критицизмі, рішуче відкидає ілюзії, оперує силіогізмами, яким важко опиратися, по-мефістофельськи провокує слабку іпостась “Я” свого співрозмовника. Функція цього образу – бути двійником головного героя, показати нижню частину айсберга самосвідомості молодого письменника. Свого часу Петрицький був прихильним соціал-демократичного шляху розбудови держави (чого не уникнув і молодий Улас Самчук), служив сотником армії УНР, а вже на міграції взявся за літературну творчість і написав, як жартували друзі, 25 томів, та його тексти не були надруковані. Монологи Петрицького у романі – в’їдливі, категоричні; оцінки національної літератури подані у світлі меншовартості, наприклад: “Що це таке – український письменник? Де ви бачили ім’я Квітки-Основ’яненка поза нашим домашнім підручником? Яка світова енциклопедія ногує ім’я Коцюбинського?” (Самчук, 2023: 384). Хизуючись своєю нібито тверезістю, він виносить жаский вердикт творчим потугам українців: “Прокляття ваше у мові. Мові, приреченій на вмирання...” (Самчук, 2023: 84). Прикметно, що Ярема Бойчин завжди слухає свого опонента, подекуди з відразою, глузливим відстороненням, проте й розумінням, що у патологічних міркуваннях опонента є доля правди, “якої йому не дуже хотілося чути, але разом з тим здавалося, що її треба почути...” (Самчук, 2023: 248).

Прикінцеве напучування Петрицького є кульмінацією, сповненою вражаючого болю. У сутінках, що оповили святкову площу Праги, вощаючи біля своєї підприємницької ятки голодного приятеля, Петрицький захищає свій вибір,

продиктований інстинктом самозбереження, і вкотре знецінює світоглядні орієнтири Яреми Бойчина: “Гамсун мав свою Норвегію. Що маєте ви? Львів, де не було, нема і не скоро буде видавництво, яке видасть книжку на триста сторінок? <...> Ви вірите, що є Київ? Де? У вашій уяві? На вулицях Києва ніхто не говорить мовою, якою ви пишете. ... Проти вас світ... Лондон, Париж, Нью Йорк... Ви сам-один на цьому майдані, як перст...” (Самчук, 2023: 384).

Ярема його вислуховує мовчки, немов шкодюючи слів на оборону свого кредо, але фінал переконув, що він не зраджує самому собі. Герой зрікається кохання – але не “пасії писання”. Прикметно, що після вислуханої тиради хлопець проходить повз празький театр. У ньому щойно закінчилась вистава Нобелівського лауреата, італійця Луїджі Піранделло “Шість персонажів у пошуках автора”, що ніби ілюструє бурхливе й самодостатнє європейське літературно-мистецьке життя. Проте згадка про цей текст ніби сигналізує читачеві: безсумнівно, цим автором, якого шукають невсипущі персонажі, попри цинізм песимістів, може бути й українець...

Висновки. Роман “На краю часу” – це твір потоку питань, а саме складні питання є ознакою справжньої, високої літератури, на яку постійно орієнтувався Улас Самчук. Безгрунтя у романі насамперед репрезентовано як комплекс духовного сирітства українців, витіснених з рідної землі колоніальним безправ’ям. Воно приносить повсякчасні гойдалки у самооцінці, штовхає слабших до асиміляції, знекорінення, і тільки найсильніші, пройшовши внутрішні конфлікти, етапів знемоги, роздоріжжя, спокусу чужого, знаходять батьківщину в самому собі, й це духове опертя дає змогу їм стати маяком для своїх співвітчизників – у просторі й в часі.

Література:

1. Вейль С. Укорінення. Лист до клірика. Київ: Д. Л., 1998. 198 с.
2. Подвишennyй О. Рецепція повоєнної Німеччини у творі Уласа Самчука “Планета Ді-Пі: нотатки й листи”. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”, серія “Філологія”, 2018. Вип. 4(72). С. 159–163.*
3. Самчук У. На краю часу. Харків: Фоліо, 2023. 413 с.
4. Самчук У. На білому коні. На коні вороному : Спомини і враження. Острог-Луцьк: ПВД “Твердиня”, 2007. 424 с.
5. Сінченко О. “Безгрунтянство” як екзистенціальна проблема в повісті “Без ґрунту” В. Домонтовича й “Еней та життя інших” Юрія Косача. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Сер.: Філологічні науки. 2015. Вип. 6. С. 159–167.*
6. Софінська І. Паспорт: глобальні виклики – локальні рішення. *Часопис Київського університету права. 2020. № 3. С. 342–348.*
7. Сьоран (Еміль Чоран). Допінг духу: Есеї. Київ: Грані-Т, 2011. 184 с.
8. Тарнашинська Л. Презумпція доцільності: Абрис сучасної літературознавчої концептології. Київ: Вид. дім “Києво-Могилян. акад.”, 2008. 533 с.
9. Шерех Ю. Друга черга. Сучасність. 1978. 389 с.

References:

1. Veyl', S. (1998). Ukorinennya. Lyst do kliryka [Rooting. A letter to a Priest]. Kyiv: D.L. [in Ukrainian].
2. Podvyshennyi, O. (2018). Retseptsiya povoyennoyi Nimechchyny u tvori Ulasa Samchuka “Plyaneta Di-Pi: notatky y lysty” [Recipient of Western Germany in The Creation of the Ulas Samchuk “Planet Od Dp’s: Notes and Letters”]. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu “Ostroz'ka akade miya”, seriya “Filolohiya” [Scientific Notes of Ostroh Academy National University: Philology Series], 4(72), 159–163.* [in Ukrainian].
3. Samchuk, U. (2023). Na krayu chasu [On the Edge of Time]. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
4. Samchuk, U. (2007). Na bilomu koni. Na koni voronomu : Spomyny i vrazhennya [“On a White Horse,” “On a Black Horse”]. Ostroh-Luts'k: PVD “Tverdinya”. [in Ukrainian].
5. Sinchenko, O. (2015). “Bezgruntyanstvo” yak ekzystentsial'na problema v povisti “Bez gruntu” V. Domontovycha y “Eney ta zhyttya inshykh” Yuriya Kosacha [“Absence of ground” as an existential problem in the novel “Bez Gruntu” by V.Domontovych and “Eney i zhyttia inshych” by Yuriy Kosach]. *Naukovi zapysky Berdyans'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu. Ser.: Filolohichni nauky [Scientific papers of Berdyansk State Pedagogical University Series: Philological sciences], 6, 159–167.* [in Ukrainian].
6. Sofins'ka, I. (2020). Pasport: hlobal'ni vyklyky – lokal'ni rishennya [Passport: global challenges – local solutions]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava [Law Review of Kyiv University of Law], 3, 342–348.* [in Ukrainian].
7. S'oran (Emil' Choran) (2011). Doping dukhu: Eseyi [Doping of the Spirit: Essays]. Kyiv: Hrani-T. [in Ukrainian].
8. Tamashyn's'ka, L. (2008). Prezumpsiya dotsil'nosti: Abrys suchasnoyi literaturoznavchoyi kontseptolohiyi [The Presumption of Expediency: An outline of a modern literary conceptology]. Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylyan. akad.” [in Ukrainian].
9. Sherekh, Yu (1978). Druha cherha [The Second Line]. Suchasnist'. [in Ukrainian].